

کتابیاتِ فراہی

ظفر الاسلام اصلی

ادارہ علوم القرآن کی نگرانی میں راقم معروف و ممتاز مفسر قرآن مولانا حمید الدین فراہیؒ (۱۸۶۲-۱۹۳۰ء)

پر ایک کتابیات (BIBLIOGRAPHY) ترتیب دے رہا ہے۔ یہ بیلوگرافی چار بڑے حصوں میں منقسم ہوگی۔ پہلے حصہ میں مولانا فراہی کی مطبوعہ تصانیف، ان کی عربی کتابوں کے اردو تراجم اور ان کے شائع شدہ مضامین و منظوم کلام کے بارے میں معلومات فراہم کی جائیں گی۔ دوسرے حصہ میں مولانا فراہی پر شائع شدہ کتب، مضامین و منظوم کلام اور غیر مطبوعہ اپنی ڈی و ایم فل مقالہ کا احاطہ کیا جائے گا۔ تیسرا حصہ مولانا فراہی کی مطبوعات پر شائع ہونے والے تبصروں کے بارے میں معلومات مہیا کرے گا۔ مختلف کتب و رسائل میں مولانا فراہی کی حیات و خدمات سے متعلق جواہر معلومات ملتی ہیں آخری حصہ میں ان کی نشاندہی کی جائے گی۔ تکمیل کے بعد اس بیلوگرافی کو انشاء اللہ کتابی صورت میں ادارہ کی جانب سے شائع کیا جائے گا۔ یہاں اس کا ایک آغازین جملہ کے لیے پیش کیا جا رہا ہے۔ اس کتابیات میں تفسیری اجزاء سے متعلق اندراجات قرآنی سورتوں کی ترتیب کے مطابق دیے گئے ہیں اور باقی تمام اندراجات میں صرف اپنی ترتیب ملحوظ رکھی گئی ہے۔

(۱-ب)

نمبر	نام کتاب	زبان	ناشر	مطبع	سن اشاعت	ایڈیشن	صفحہ
۱	اسالیب القرآن	عربی	دار الفکر، بیروت	مطبعہ زید، سرگودھا	۱۳۸۹ھ/۱۹۶۹ء	اول	۵۶
۲	اسباق الخیر (حصہ اول)	اردو	ابن ترقی اردو، لاہور	مطبع مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ	۱۳۸۱ھ/۱۹۶۲ء	اول	۲۸
	اسباق الخیر (حصہ دوم)	اردو	ابن ترقی اردو، لاہور	مطبع مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ	۱۳۸۹ھ/۱۹۶۹ء	اول	۵۵

نمبر	نام کتاب	زبان	ناشر	مطبع	سن اشاعت	ایڈیشن	صفحات
۱	اسباق الخو (حصہ اول)	اردو	دارۃ حمید، سرسبز	حمید پریس، سرسبز	بدون تاریخ	سوم	
۵۶	اسباق الخو (حصہ اول)	اردو	دارۃ حمید، سرسبز	مطبعہ حمید، سرسبز	۱۳۹۸ھ/۱۹۷۵ء	چہارم	
۵۵	اسباق الخو (حصہ اول)	اردو	دارۃ حمید، سرسبز	نشاط پریس، ناٹھ	۱۳۹۸ھ/۱۹۷۷ء	پنجم	
۲۲	اسباق الخو (حصہ دوم)	اردو	انجمن ترقی اردو، حیدرآباد	مطبعہ مسلم یونیورسٹی، علی گڑھ	۱۳۹۸ھ/۱۹۷۷ء	اول	
۵۲	اسباق الخو (حصہ دوم)	اردو		مطبعہ صافی، مظفر گڑھ	بدون تاریخ		
۲۸	اسباق الخو (حصہ دوم)	اردو	دارۃ حمید، سرسبز	کوہ نور پریس، دہلی	۱۳۹۵ھ/۱۹۷۵ء	سوم	
۲۸	اسباق الخو (حصہ دوم)	اردو	دارۃ حمید، سرسبز	کوہ نور پریس، دہلی	۱۳۹۸ھ/۱۹۷۶ء	چہارم	
۵۲	اسباق الخو (حصہ دوم)	اردو	دارۃ حمید، سرسبز	نشاط پریس، ناٹھ	۱۳۹۹ھ/۱۹۷۷ء	پنجم	
۸	اسام القرآن	عربی		مطبعۃ اصح المطابع، لکھنؤ	بدون تاریخ	اول	
۵۵	امعان فی اسام القرآن	عربی		مطبعہ محمد علی گڑھ	۱۳۹۹ھ/۱۹۷۷ء	دوم	
۶۸	امعان فی اسام القرآن	عربی	دارالمصنفین، مظفر گڑھ	المطبعۃ السننیۃ، قنبراہ	۱۳۹۹ھ/۱۹۷۷ء	سوم	
۷۵	امعان فی اسام القرآن	عربی	دار القرآن الکبیر، کویت		۱۳۹۸ھ/۱۹۷۷ء	چہارم	
۷۲	امثال آصف الحکیم	عربی	دارۃ حمید، سرسبز	مطبعۃ ندوۃ العلماء، لکھنؤ	بدون تاریخ	دوم	
۶۹	امثال آصف الحکیم	عربی	دارۃ حمید، سرسبز	مطبعۃ الکونین، سرسبز	۱۹۸۵ء		
۱۱	تحفۃ الاعراب (منظوم)	اردو	دارۃ حمید، سرسبز	نای پریس، لکھنؤ	۱۳۹۵ھ/۱۹۷۷ء	سوم	
۱۵	تحفۃ الاعراب (منظوم)	اردو	دارۃ حمید، سرسبز	کوہ نور پریس، دہلی	۱۳۹۹ھ/۱۹۷۷ء	چہارم	
۱۰۶	ترجمہ فارسی پارہ از طبقات محمد بن سعد	فارسی	مدیرۃ العلوم، علی گڑھ	مطبعہ مفید عام، آگرہ	۱۸۹۱ء	اول	
۳۶	ترجمہ فارسی رسالہ بدو لا سلام	فارسی	العرض بک، پور بندہ، علی گڑھ	انجمن ترقی پریس، علی گڑھ	بدون تاریخ	اول	
۸	ترجمہ قرآن (سورۃ الفیہ تا سورۃ الناس)	اردو	مکتبہ السنۃ، رام پور	جمال پریس، دہلی	۱۹۰۲ء	اول	
۹	تفسیر آیت بسم اللہ سورۃ ان شری	عربی		مطبعۃ اصلا، سرسبز	۱۳۹۷ھ/۱۹۷۷ء	اول	
۱۰	(مع فائدہ نظام القرآن) تفسیر سورۃ الذاریات	عربی		مطبعۃ سجاد، مظفر گڑھ	بدون تاریخ	اول	
	تفسیر سورۃ المحرمہ	عربی		مطبعۃ مفید عام، علی گڑھ	۱۳۹۸ھ/۱۹۷۷ء	اول	

صفحہ	تاریخ	مطبع	ناشر	زبان	نام کتاب	تعداد
۲۷	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة فیض علم علی گڑھ		عربی	تفسیر سورۃ التحریم	۱۱
۲۱	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة فیض علم علی گڑھ		عربی	تفسیر سورۃ القیامۃ	۱۲۰
۲۰	دوم ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة الکونین، سرگرم	دارۃ حمید، سرگرم	عربی	تفسیر سورۃ القیامۃ	
۲۰	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة معارف، اعظم گڑھ		عربی	تفسیر سورۃ المراتل	۱۳
	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة معارف، اعظم گڑھ		عربی	تفسیر سورۃ عبس	۱۴
۱۹	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة فیض علم علی گڑھ		عربی	تفسیر سورۃ الشمس	۱۵
	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة معارف، اعظم گڑھ		عربی	تفسیر سورۃ التین	۱۶
۲۳	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة فیض علم علی گڑھ		عربی	تفسیر سورۃ العصر	۱۷
۳۱	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة معارف، اعظم گڑھ		عربی	تفسیر سورۃ الفیل	۱۸
				عربی	تفسیر سورۃ الکونین	۱۹
۱۵	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة فیض علم علی گڑھ		عربی	تفسیر سورۃ الکافرون	۲۰
۱۱	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة معارف، اعظم گڑھ		عربی	تفسیر سورۃ البیضاء	
۲۹	دوم ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة معارف، اعظم گڑھ		عربی	تفسیر سورۃ النعب	۲۱
				اردو	تفسیر سورۃ الاخلاص	
۳۸	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة معارف، اعظم گڑھ	دارۃ حمید، سرگرم	اردو	تفسیر سورۃ اخلاص	۲۲
۴۹	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة المعین، سرگرم	دارۃ حمید، سرگرم	عربی	التکلیل فی اصول التادیل	
۴۹	دوم ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة المعین، سرگرم	دارۃ حمید، سرگرم	عربی	التکلیل فی اصول التادیل	۲۳
۸۸	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة معارف، اعظم گڑھ	دارۃ حمید، سرگرم	عربی	جمہرۃ البلاغۃ	
	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	حیدرآباد		فارسی	خردنامہ (منظوم)	۲۵
۱۲۷	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة حمید، سرگرم	دارۃ حمید، سرگرم	عربی	دلائل النظام	۲۶
۵۷	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة شمس، حیدرآباد	دارۃ حمید، سرگرم	فارسی	دیوان حمید	۲۷
۳۱	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة حمید، سرگرم	دارۃ حمید، سرگرم	عربی	دیوان المعلم عبد الحمید فرہانی	۲۸
۴۸	اول ۱۳۳۱ھ/۱۹۰۸ء	مطبعة معارف، اعظم گڑھ		عربی	الرای الصبیح فی من حوالہ الذبح	۲۹

نمبر	نام کتاب	زبان	ناشر	مطبع	تعداد صفحات	ایڈیشن	صفحات
۳۰	رسالہ فی عقیدۃ الشفاعۃ والکفارۃ ^{۱۲}	انگریزی	دارۃ حمید، سرامیر	مطبعۃ اصلاحیہ، سرامیر	۱۹۳۵ء	اول	۶۴
۳۱	فائزہ تفسیر نظام القرآن ^{۱۳}	عربی	دارۃ حمید، سرامیر	مطبعۃ الکونین، سرامیر	۱۹۳۶ء	اول	۴۷
۳۲	فی ملکوت اللہ	عربی	دارۃ حمید، سرامیر	مطبعۃ الکونین، سرامیر	۱۹۳۶ء	اول	۴۷
۳۳	القائد الی عین النقاء	عربی	دارۃ حمید، سرامیر	مطبعۃ الکونین، سرامیر	۱۹۳۶ء	اول	۲۰۸
۳۴	مفردات القرآن ^{۱۴}	عربی	دارۃ حمید، سرامیر	مطبعۃ اصلاحیہ، سرامیر	۱۹۳۶ء	اول	۷۴
۳۵	نوائے پہلوی (فارسی دیوان شمول از مراد دوسرود) (پادسی)	فارسی	دارۃ حمید، سرامیر	چاپخانہ حمید، سرامیر	۱۹۶۷ء	اول	۵۶

مولانا فراہی کی کتابوں کے اردو تراجم :

نمبر	ترجمہ	مترجم	ناشر	مطبع	تعداد صفحات	ایڈیشن	صفحات
۱	اقسام القرآن	امین احسن اصلاحی	کتب چراغ راہ، کراچی	انتشارپیس، لاہور	۱۹۲۱ء	اول	۱۲۸
۲	تفسیر سیم اللہ وسورہ فاتحہ	امین احسن اصلاحی	دارۃ حمید، سرامیر	کتب چراغ راہ، کراچی	۱۹۳۳ء	دوم	۱۲۸
۳	تفسیر سیم اللہ وسورہ فاتحہ	امین احسن اصلاحی	دارۃ حمید، سرامیر	انتشارپیس، لاہور	۱۹۳۳ء	اول	۱۲۸
۴	تفسیر سورہ فاطر	امین احسن اصلاحی	دارۃ حمید، سرامیر	کتب چراغ راہ، کراچی	۱۹۳۳ء	دوم	۱۲۳
۵	تفسیر سورہ قیامہ	امین احسن اصلاحی	دارۃ حمید، سرامیر	کتب چراغ راہ، کراچی	۱۹۳۳ء	دوم	۱۲۳
۶	تفسیر سورہ نازعات	امین احسن اصلاحی	دارۃ حمید، سرامیر	کتب چراغ راہ، کراچی	۱۹۳۳ء	دوم	۱۲۳
۷	تفسیر سورہ غاشیہ	امین احسن اصلاحی	دارۃ حمید، سرامیر	کتب چراغ راہ، کراچی	۱۹۳۳ء	دوم	۱۲۳
۸	تفسیر سورہ غاشیہ	امین احسن اصلاحی	دارۃ حمید، سرامیر	کتب چراغ راہ، کراچی	۱۹۳۳ء	دوم	۱۲۳
۹	تفسیر سورہ غاشیہ	امین احسن اصلاحی	دارۃ حمید، سرامیر	کتب چراغ راہ، کراچی	۱۹۳۳ء	دوم	۱۲۳
۱۰	تفسیر سورہ غاشیہ	امین احسن اصلاحی	دارۃ حمید، سرامیر	کتب چراغ راہ، کراچی	۱۹۳۳ء	دوم	۱۲۳

صفحہ	تاریخ	مطبع	ناشر	مترجم	نام کتاب	نمبر
۵۶	اول ۱۹۳۸ء	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ الشمس	۸
۵۶	دوم	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ الشمس	
۷۱	اول ۱۹۳۸ء	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ الباقی	۹
۷۱	دوم	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ الباقی	
۷۶	اول ۱۹۳۸ء	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ العصر	۱۰
۷۶	دوم	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ العصر	
۱۱۳	اول ۱۹۳۸ء	اصلاح پریس، سرامیر	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ فیل	۱۱
۱۰۰	دوم	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ فیل	
۱۲۳	اول ۱۹۳۸ء	اصلاح پریس، سرامیر	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ کوثر	۱۲
۱۲۰	دوم	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ کوثر	
۴۸	اول ۱۹۳۸ء	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ کافرون	۱۳
۴۸	دوم	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ کافرون	
۷۳	اول ۱۹۳۸ء	اصلاح پریس، سرامیر	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ لبیب	۱۴
۷۶	دوم	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر سورہ لبیب	
۵۳۶	۱۹۹۰ء	رونی انٹرنیٹ پریس، دہلی	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	تفسیر نظام القرآن	۱۵
۱۸۸	اول	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	ذبح کون ہے	۱۶
۷۵۲	اول	بدون تاریخ	امین احسن اصلاحی، مرکزی مکتبہ اسلامی، لاہور	امین احسن اصلاحی	مجموعہ تفاسیر خراہی	۱۷
۵۳۶	دوم ۱۹۷۳ء	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	مجموعہ تفاسیر خراہی	
۹۰	اول	بدون تاریخ	دارہ حمیدہ، سرامیر	امین احسن اصلاحی	مقدمہ تفسیر نظام القرآن	۱۸

حواشی و تعلیقات

۱۔ اقسام القرآن کے مکھنڈ ایدیشن کی کاپی پر سن طباعت درج نہیں ہے لیکن علامہ سید سلیمان ندوی کے بیان سے صاف طور پر یہ واضح ہوتا ہے کہ یہ کتاب پہلی بار ۱۹۰۷ء میں شائع ہوئی۔ ملاحظہ کریں سید صاحب کا مضمون "مولانا حمید الدین" معارف، ۱/۲۰، جنوری ۱۹۳۱ء، ص ۱۴

۲۔ حروف تہجی کی ترتیب کے اعتبار سے اس نام کو بعد میں آنا چاہیے تھا لیکن یہ اقسام القرآن ہی کا دوسرا نام ہے اس لیے اس کو یہیں ذکر کرنا مناسب معلوم ہوا۔

۳۔ یہ کتاب حکیم آصف کی نصیحت آمیز حکایات کا مجموعہ ہے جسے مولانا فراہی نے انگریزی سے عربی میں منتقل کیا تھا اس کتاب کے طبع اول کے بارے میں اطلاع نہیں مل پائی۔

۴۔ اس کتاب کے طبع اول و دوم کے بارے میں معلومات فراہم نہیں ہو سکیں۔

۵۔ یہ طبقات ابن سعد کے اس حصہ کا ترجمہ ہے جو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی جانب سے بھیجے گئے سفراء اور آپ کی خدمت میں حاضر ہونے والے و فود سے تعلق رکھتا ہے۔

۶۔ سیرت نبویؐ سے متعلق یہ رسالہ علامہ شبلی نعمانی کا تالیف کردہ ہے، مذکورہ دو ذیل فارسی تراجم مدبرۃ العلوم علی گڑھ (ایم، اے، او کالج) کے طلبہ کی درسیات کے لیے کرائے گئے تھے۔

۷۔ یہ ترجمہ ابن الحمید فراہی کا مرتب کردہ ہے، بعض سورتوں کے مکمل تراجم مولانا فراہی کے مسودہ میں موجود نہیں تھے۔ مرتب نے مولانا فراہی کے تلمیذ رشید مولانا ابن اسحاق صلاحي کی تفسیر "تدبر قرآن" سے ان کی تکمیل کی ہے۔

۸۔ یہ تفسیری رسالہ مولانا فراہی کے تفسیری مجموعہ "نظام القرآن و تاویل الفرقان بالفرقان" کے مقدمہ (فاتحہ تفسیر نظام القرآن) کا ایک حصہ ہے۔ یہ مقدمہ ۶۲ صفحات پر مشتمل ہے اور اسی میں آیۃ بسم اللہ اور سورۃ الفاتحہ کی تفسیر تیس صفحات میں پھیلی ہوئی ہے۔

۹۔ اہل اس تفسیر کی اشاعت کا حوالہ ہم المطبوعات العربیہ و المعربہ (مطبوعہ سرگیش، مصر ۱۳۷۶ھ/۱۹۵۶ء) میں ملتا ہے۔

۱۰۔ یہ تفسیر چھپی ہوئی ہے لیکن علی گڑھ میں اس کا کوئی نسخہ دستیاب نہیں ہو سکا اور نہ ہی کسی اور ذریعہ سے اس کی طباعت کی تفصیلات یہاں مل پائیں۔

۱۱۔ مولانا فراہی کے تفسیری مجموعہ میں یہ واحد تفسیر ہے جسے مولانا نے اردو میں لکھا اور یہ تفسیر اس زمانہ کی یاد دہ